

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA ARABIZMLARNING QO‘LLANISHIGA TA’SIR ETGAN EKSTRALINGVISTIK OMILLAR

Muxiddinov Muzaffar Ziyoviddin o‘g‘li

Oriental universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlarida arabizmlarning faol qo‘llanishiga ta’sir etgan ekstralingvistik omillar IMRAD talablari asosida tahlil qilindi. Tadqiqotda “Nasoyim ul-muhabbat” va “Majolis un-nafois” asarlarida uchraydigan arabiy leksik birliklarning diniy-ma’rifiy, tasavvufiy, ijtimoiy-prestij, madrasaviy ta’lim hamda ko‘p tillilik muhiti bilan bog‘liq jihatlari yoritildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, arabizmlar Navoiy matnlarida faqat o‘zlashma leksika sifatida emas, balki diniy-falsafiy konseptlarni ifodalovchi, uslubiy yuksaklikni ta’minlovchi va XV asr madaniy-intellektual muhitini aks ettiruvchi muhim til hodisasi sifatida namoyon bo‘ladi. Arab tilining Qur‘on, hadis, fiqh, tafsir, mantiq va tasavvuf ilmlaridagi nufuzi Navoiy ijodida arabcha birliklarning keng semantik maydonga ega bo‘lishiga zamin yaratgan. Maqolada arabizmlarning badiiy-estetik, terminologik va konseptual funksiyalari izchil tahlil qilinib, ularning turkiy adabiy til taraqqiyotidagi o‘rni asoslab berildi.

Kalit so‘zlar: *Alisher Navoiy, arabizmlar, ekstralingvistik omillar, “Nasoyim ul-muhabbat”, “Majolis un-nafois”, tasavvuf, ko‘p tillilik, madrasaviy ta’lim, leksik qatlam.*

ABSTRACT

This article analyzes the extralinguistic factors that influenced the active use of Arabisms in the works of Alisher Navoi in accordance with the IMRAD structure. The study examines the religious, educational, Sufi, socio-prestigious, madrasa-based and multilingual factors associated with Arabic lexical units found in “Nasoyim ul-muhabbat” and “Majolis un-nafois”. The findings indicate that Arabisms in Navoi’s texts function not only as borrowed lexical units, but also as important linguistic means for expressing religious-philosophical concepts, creating elevated stylistic tone and reflecting the cultural-intellectual environment of the fifteenth century. The prestige of Arabic in Qur’anic studies, hadith, fiqh, tafsir, logic and Sufism contributed to the broad semantic and functional scope of Arabisms in Navoi’s literary language.

Keywords: *Alisher Navoi, Arabisms, extralinguistic factors, Nasoyim ul-muhabbat, Majolis un-nafois, Sufism, multilingualism, madrasa education, lexical layer.*

KIRISH

Alisher Navoiy ijodi o‘zbek adabiy tili taraqqiyotida alohida bosqichni tashkil etadi. Uning asarlarida turkiy tilning ichki imkoniyatlari bilan bir qatorda arab va fors tillaridan kirib kelgan leksik qatlamlar ham faol ishlatilgan. Ayniqsa, arabizmlar Navoiy matnlarida diniy, axloqiy, tasavvufiy, ilmiy va estetik mazmuni ifodalashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bu hodisani faqat til ichki qonuniyatlari bilan izohlash yetarli emas; uni XV asr Movarounnahr va Xuroson hududidagi ijtimoiy-madaniy muhit, islom sivilizatsiyasi, madrasaviy ta‘lim, ilmiy an‘ana va ko‘p tillilik jarayoni bilan bog‘liq holda o‘rganish zarur.

XV asrda arab tili Qur‘on, hadis, fiqh, tafsir, mantiq, kalom, falsafa va tasavvuf ilmlarining asosiy ifoda vositasi bo‘lgan. Shu sababli ilm ahli, adiblar va mutafakkirlar arab tilini mukammal bilishga intilganlar. Navoiy ham ana shu madaniy-intellektual muhitda shakllangan ijodkor sifatida arab tilining terminologik va semantik imkoniyatlaridan ongli ravishda foydalangan. “Nasoyim ul-muhabbat”da ilm, ma‘rifat, haqiqat, adolat, iymon, sabr, sidq, rizo, zikr, faqir, zohid kabi birliklar tasavvufiy-axloqiy konseptlarni ifodalasa, “Majolis un-nafois”da ilm, fazl, adl, hikmat, ma‘rifat, shukur, voqif, ojiz, mujrim kabi leksemalar adabiy-biografik tavsiflarda muhim uslubiy vazifa bajaradi.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, Navoiy asarlaridagi arabizmlarni ekstralingvistik omillar bilan bog‘lab tahlil qilish o‘zbek adabiy tili tarixida leksik qatlamlarning shakllanish mexanizmlarini chuqurroq anglashga yordam beradi. Arabizmlar Navoiy matnlarida faqat o‘zlashgan so‘zlar majmui emas, balki diniy-falsafiy tafakkur, ma‘naviy qadriyatlar, ilmiy an‘ana va madaniyatlararo aloqalarning ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotning maqsadi Alisher Navoiy asarlarida arabizmlarning qo‘llanishiga ta‘sir ko‘rsatgan asosiy ekstralingvistik omillarni aniqlash va ularning badiiy-matniy funksiyalarini yoritishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi: arabiy birliklarning diniy-ma‘rifiy muhit bilan bog‘liqligini aniqlash; ko‘p tillilik va ilmiy-adabiy an‘ananing ta‘sirini izohlash; arabizmlarning terminologik, uslubiy va konseptual vazifalarini tahlil qilish; “Nasoyim ul-muhabbat” va “Majolis un-nafois” asarlari asosida umumiy ilmiy xulosalar chiqarish.

METODLAR

Tadqiqot sifat tahliliga asoslangan bo‘lib, unda tarixiy-lisoniy, tavsifiy, semantik-funksional va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Asosiy material sifatida Alisher Navoiy ijodida, xususan “Nasoyim ul-muhabbat” va “Majolis un-nafois” asarlarida uchraydigan arabiy leksik birliklar tanlandi. Tahlilda

arabizmlarning matndagi vazifasi, ularning semantik qamrovi, badiiy-uslubiy yuklamasi hamda tarixiy-madaniy sharoit bilan bog‘liqligi o‘rganildi.

Tarixiy-lisoniy yondashuv orqali arabizmlarning XV asr ijtimoiy va madaniy muhitidagi o‘rni aniqlashtirildi. Tavsifiy metod yordamida ilm, ma‘rifat, haqiqat, adolat, sabr, sidq, rizo, hikmat, fazl, faqir, zohid, komil kabi birliklarning ma‘no doirasi bayon qilindi. Semantik-funksional tahlil esa arabizmlarning diniy-falsafiy tushunchalarni ifodalash, uslubiy yuksaklik yaratish va axloqiy-estetik baholash vazifalarini ko‘rsatishga xizmat qildi.

Kontekstual tahlilda arabcha birliklarning matn ichidagi qo‘llanish muhiti e‘tiborga olindi. Jumladan, “Nasoyim ul-muhabbat”dagi tasavvufiy maqomlar, ruhiy kamolot, sabr, rizo, zikr, faqirlik va zohidlik bilan bog‘liq birliklar alohida ko‘rib chiqildi. “Majolis un-nafois”dagi arabizmlar esa shoir va adiblarning fazilatlarini baholash, ilmiy saviyasini ko‘rsatish, adabiy muhitning ma‘naviy mezonlarini ifodalash nuqtayi nazaridan tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida arabizmlar to‘rt asosiy omil bo‘yicha guruhlandi: diniy-ma‘rifiy omil, madrasaviy ta‘lim va ilmiy an‘ana omili, ko‘p tillilik va madaniyatlararo integratsiya omili, ijtimoiy-prestij va uslubiy yuksaklik omili. Bunday tasnif arabiy birliklarning Navoiy asarlaridagi vazifalarini tizimli ko‘rsatishga imkon berdi.

NATIJALAR

Tahlil natijalari Alisher Navoiy asarlarida arabizmlarning keng qo‘llanishi, avvalo, islomiy-ma‘rifiy muhit bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatdi. XV asrda Movarounnahr va Xuroson hududida islom sivilizatsiyasi yetakchi mafkuraviy kuch sifatida qaror topgan bo‘lib, arab tili diniy bilimlar, ilmiy tafakkur va ma‘naviy tarbiyaning asosiy tili sifatida e‘tirof etilgan. Shu sababli Navoiy tasavvufiy, axloqiy va falsafiy tushunchalarni ifodalashda arabcha birliklardan keng foydalangan.

“Nasoyim ul-muhabbat” asarida ilm, ma‘rifat, haqiqat, iymon, sabr, sidq, rizo, zikr, faqir, zohid, oshiq, ma‘shuq kabi arabiy leksemalar ruhiy kamolot va tasavvufiy tajriba bilan bog‘liq konseptlarni ifodalaydi. Bu birliklar matnda oddiy nomlovchi vazifani emas, balki chuqur diniy-falsafiy mazmuni tashuvchi konseptual birlik vazifasini bajaradi. Masalan, sabr, rizo va sidq kabi so‘zlar tasavvufda insonning ruhiy poklanishi, nafsni tarbiyalashi va Haqqa yaqinlashish yo‘lini anglatadi.

“Majolis un-nafois” asarida arabizmlar adabiy muhitni baholash, shoir va adiblarning fazilatlarini ko‘rsatish, ilmiy va axloqiy mezonlarni ifodalashda faol ishtirok etadi. Ilm, fazl, hikmat, adl, ma‘rifat, shukr, voqif, ojiz, mujrim kabi leksemalar biografik va tanqidiy tavsiflarda ma‘naviy-estetik me‘yor sifatida

ishlatiladi. Bu holat arab tilining o‘sha davrda yuqori madaniy kapitalga ega bo‘lganini tasdiqlaydi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, arabizmlar Navoiy matnlarida uch asosiy vazifani bajaradi: birinchidan, diniy va tasavvufiy terminologiyani ifodalaydi; ikkinchidan, badiiy matnga tantanavorlik, jiddiylik va ma’naviy yuksaklik ohangini beradi; uchinchidan, ko‘p tilli madaniy muhitning izini saqlaydi. Shu jihatdan arabizmlar Navoiy ijodida leksik o‘zlashma emas, balki tarixiy-madaniy va konseptual hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Ekstralingvistik omil	Navoiy asarlaridagi ko‘rinishi	Arabizmlarning vazifasi
Diniy-ma’rifiy muhit	Qur’on, hadis, fiqh, tafsir va tasavvufga oid tushunchalar matnga kirib kelgan.	Haqiqat, ma’rifat, iymon, sabr, rizo kabi konseptlarni ifodalash.
Madrasaviy ta’lim va ilmiy an’ana	Arab tili ilm-fan, mantiq, falsafa va diniy bilimlar tili sifatida nufuzga ega bo‘lgan.	Ilmiylik, terminologik aniqlik va mavhum-falsafiy mazmun yaratish.
Ko‘p tillilik muhiti	Turkiy, arab va fors tillari bir-biri bilan faol aloqada bo‘lgan.	Leksik boyish, semantik kengayish va madaniyatlararo integratsiyani aks ettirish.
Ijtimoiy-prestij omili	Arab tilini bilish ziyolilik va ilmiy saviya belgisi sifatida qaralgan.	Matnga tantanavorlik, nufuz, jiddiylik va yuksak uslub berish.
Badiiy-estetik ehtiyoj	Arabiy birliklar poetik va biografik tavsiflarda faol qo‘llangan.	Axloqiy-estetik baholash, ruhiy holat va fazilatlarini ifodalash.

MUHOKAMA

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, Navoiy asarlaridagi arabizmlarni faqat tilga kirib kelgan tayyor leksik birliklar sifatida baholash ilmiy jihatdan yetarli emas. Ular o‘z davrining diniy-ma’rifiy tizimi, madrasaviy ta’limi, ilmiy-adabiy an’anasi va ijtimoiy-madaniy ehtiyojlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan murakkab hodisadir. Arabizmlar Navoiy matnlarida semantik jihatdan kengaygan, turkiy til tizimiga moslashgan va yangi badiiy-estetik funksiyalar kasb etgan.

Arab tili XV asrda Qur’on va hadis ilmlarining tili bo‘lgani uchun tasavvufiy va diniy tushunchalarni ifodalashda asosiy manba vazifasini bajargan. Shuning uchun Navoiy asarlarida haqiqat, tariqat, ma’rifat, hikmat, sabr, rizo, zikr kabi birliklar keng qo‘llangan. Bu so‘zlar o‘zbek tilida ham keyinchalik barqaror semantik maydon hosil qilib, milliy adabiy tilning ma’naviy-falsafiy qatlamini boyitgan.

Ko‘p tillilik muhiti ham arabizmlarning funksional faolligini oshirgan. Navoiy yashagan davrda turkiy, arab va fors tillari bir-biri bilan faol aloqada bo‘lgan. Arabcha birliklar forsiy adabiy an’ana va turkiy poetik tafakkur bilan uyg‘unlashgan

holda o‘zbek adabiy tilida yangi uslubiy imkoniyatlarni yuzaga chiqargan. Masalan, ilm, fazl, adl, hikmat kabi birliklar faqat termin emas, balki badiiy baholash vositasi sifatida ham ishlatilgan.

Arabizmlarning ijtimoiy-prestij vazifasi ham alohida ahamiyatga ega. O‘sha davrda arab tilini bilish ilmiy salohiyat va ziyolilik belgisi hisoblangan. Shu bois, arabcha birliklarning matnga kiritilishi muallifning bilim darajasi, diniy-ma‘rifiy saviyasi va adabiy muhitga mansubligini ko‘rsatgan. Bu omil “Majolis un-nafois”dagi adabiy-biografik tavsiflarda ayniqsa yaqqol seziladi.

Muhokama natijalari arabizmlar Navoiy ijodida bir vaqtning o‘zida terminologik, estetik, konseptual va madaniy vazifalarni bajarganini ko‘rsatadi. Ular orqali muallif diniy-axloqiy qadriyatlarni ifodalagan, tasavvufiy dunyoqarashni badiiy shaklga solgan va turkiy adabiy tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirgan.

XULOSA

Alisher Navoiy asarlarida arabizmlarning faol qo‘llanishi XV asrning diniy-ma‘rifiy, ilmiy, ijtimoiy va madaniy muhiti bilan chambarchas bog‘liqdir. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, arabizmlar Navoiy matnlarida tasavvufiy-falsafiy tushunchalarni ifodalash, axloqiy-estetik mezonlarni belgilash, ilmiylik va tantanavorlik ohangini kuchaytirish hamda ko‘p tilli adabiy muhitni aks ettirish vazifalarini bajargan.

“Nasoyim ul-muhabbat”da arabiy birliklar, asosan, tasavvufiy maqomlar, ruhiy kamolot, sabr, rizo, zikr va ma‘rifat kabi konseptlar bilan bog‘liq holda qo‘llangan. “Majolis un-nafois”da esa ular adabiy-biografik tavsif, shoir va adiblarning fazilatlarini baholash, ilmiy va ma‘naviy saviyani ko‘rsatish vositasi sifatida ishlatilgan. Bu holat arabizmlarning Navoiy ijodida keng semantik va funksional imkoniyatga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, arabizmlar Navoiy asarlarida faqat lisoniy o‘zlashma emas, balki islomiy meros, madrasaviy ta‘lim, tasavvufiy tafakkur, ko‘p tillilik va madaniyatlararo integratsiya natijasida shakllangan tarixiy-madaniy hodisadir. Ularning o‘rganilishi o‘zbek adabiy tili tarixini, Navoiy poetik tafakkurini va XV asr madaniy-intellektual muhitini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Izzatillayev, P. (2022). “Hasht bihisht” va “Majolis un-nafois” asarlarining matniy tadqiqi. *Oltin bitiglar–Golden Scripts*, 3(3).
2. Navoiy, A. *Muhokamat ul-lug‘atayn*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot.
3. ESHONBOBOEV, A. (2019). ALISHER NAVOIY SHARQ ADABIYOTI NAZARIYOTCHISI SIFATIDA. *Oltin bitiglar–Golden Scripts*, 2(2).

4. Abdug‘afurov, A. Alisher Navoiy ijodida tasavvufiy g‘oyalar. Toshkent.
5. Hayitmetov, A. Navoiy lirikasi va badiiy mahorat masalalari. Toshkent.
6. Rustamov, A. So‘z xususida so‘z. Toshkent: Fan.
7. Rahmatullayev, Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. Toshkent.
8. Ne‘matov, H., & Rasulov, R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. Toshkent.